

Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh'ın Fecrû'l-İslâm Adlı Eseri Bağlamında Mezheplere İlişkin Görüşleri

- *The Views of Ahmad Amin b. Abraham at-Tabbah on the Securities in the Context of Fajr al-Islam* -

Süleyman ÇAM *

Atf/Citation: Çam, Süleyman. "Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh'ın Fecrû'l-İslâm Adlı Eseri Bağlamında Mezheplere İlişkin Görüşleri/ The Views of Ahmad Amin b. Abraham at-Tabbah on the Securities in the Context of Fajr al-Islam". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2020-1): 261-286.

Öz:

Ahmed Emîn (1886-1954) XIX. ile XX. yüzyıllarda Mısır'da yaşayan önemli ilim adamlarından biridir. İslâm düşünce tarihiyle ilgili çalışmaları yanında tefsir, hadis, İslâm ve Arap edebiyatı tarihi gibi birçok alanda eserleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; Fecrû'l-İslâm, Duha'l-İslâm, Zuhru'l-İslâm ve Yevmü'l-İslâm'dır. Çalışmamıza konu olan Fecrû'l-İslâm, İslâm mezhepleri ile ilgili konuları içermektedir. Bu eserde câhiliye döneminden başlayıp Emevîlerin sonuna kadar geçen süreçte düşünce, kültür ve medeniyet tarihi ile birlikte İslâmî ilimlerin gelişmeleri, tartışmaları, önde gelen şahsiyetleri, siyasî etkileri ve benzeri pek çok konu ele alınır. İslâm coğrafyasının sınırlarının genişlemesiyle Müslümanların Yahudi, Hıristiyan, İran, Yunan gibi çeşitli dinlerin ve milletlerin tesirinde kaldıkları vurgulanır. Eski inanç ve akîdelerin İslâm'a taşınmasının çeşitli mezheplerin doğuşuna neden olduğu belirtilir. Bu çalışmada, Ahmed Emîn'in Fecrû'l-İslâm adlı eseri çerçevesinde onun mezheplere dair düşüncesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Onun Şîa, Hâricîler, Mu'tezile, Mürcie ve Kaderiyye gibi siyasî ve itikadî fırkaları ele alırken Eş'arî, Şehristânî, Bağdâdî ve İbn Hazm gibi mezhepler tarihçilerinin eserleri ile Wellhausin, Goldziher, Dozy ve Browne gibi batılı müsteşriklerin kaynaklarına başvurduğu belirlenmiştir. Mezheplerle ilgili bazı görüşlerinin yeni ve ilk elden değerlendirmelerden daha ziyade Ehl-i Sünnet dışında kalan ve İslâm âlimlerinin "ehl-i bid'at" şeklinde nitelendirdiği Şîa, Hâriciyye ve Mu'tezile gibi diğer itikadî mezheplerin tarih boyunca savundukları görüşlerle uyumlu olduğunu tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Ahmed Emîn, Fecrû'l-İslâm, Müslüman, İtikad.

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikadî İslâm Mezhepleri Anabilim Dalı, suleymancam@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4588-8491.

Abstract:

Ahmad Amin (1886-1954) XIX. XX. It is one of the important scholars living in Egypt for centuries. Besides his studies on the history of Islamic thought, he has works in many fields such as tafsir, hadith, history of Islam and Arabic literature. Some of these are Fajr al-Islam, Duha' al-Islam, Zuhr al-Islam and Yevm al-Islam. Fajr al-Islam, which is the subject of our study, contains topics related to Islamic sects. In this work, the process of thought, culture and civilization along with the developments, discussions, prominent personalities, political influences and many other topics are discussed in the process starting from the Ignorance period to the end of the Umayyad. It is emphasized that Muslims remained under the influence of various religions and nations such as Jews, Christians, Iranian, and Greeks with the expansion of the Islamic geography. It is stated that the transfer of ancient beliefs and creeds to Islam caused the birth of various sects. In this study, the thought of Ahmed Emîn about the sects within the framework of his work titled Fajr al-Islam was tried to be determined. While dealing with political and religious societies such as Shia, Kharijites, Mu'tazila, Murji'ah and Qadariyya, It has been identified that he used the sources of historians such as Ash'ari, Shahrastani, Baghdadi and Ibn Hazm, and the sources of western undersecretaries such as Wellhausin, Goldziher, Dozy and Browne. We have determined that some of the views on sects are compatible with the views of other religious sects such as Shia, Hadrian, and Mu'thila, which are named as "competent bida" rather than new and first-hand evaluations.

Key words: History of Sects, Ahmad Amin, Fajr al-Islam, Muslim, Faith.

1. GİRİŞ

Asıl adı Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh olan Ahmed Emîn, Mısır'ın kültür ve medeniyet alanında yetişmiş önemli tarihçilerden biridir. Babasının dinî ve edebî alanlardaki tavsiyeleri onun düşünce ve kültür hayatının şekillenmesinde etkili olmuştur. İlkokuldan sonra tahsiline Ezher Üniversitesi'nde devam eden Ahmed Emîn, ilkokul öğretmenliği, hâkimlik, dekanlık, Arap Birliği Kültür İşleri Müdürlüğü gibi devletin değişik kademelerinde görevler yaptı. Hayatını telifle, talebe yetiştirmekle geçiren Ahmed Emîn, neşir ve çeviri olarak pek çok eser yazmış ve birçok bilimsel faaliyete katılmıştır.¹

İslâm kültür tarihi ile yakından ilgilenen ve daha çok bu alandaki eserleriyle ön plana çıkan Ahmed Emîn'in, müsteşriklerden özellikle Brockelmann'dan etkilenecek Batı düşünce ve tenkit metodunu eserlerinde uyguladığı ifade edilir.² Ancak, oryantalizmin etkisinde kalan bazı Müslüman yazarlar gibi onun da bu akımın tesirinde kaldığı ve bu yüzden İslâmî çevrelerde pek ilgi

¹ Ahmed Emîn'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: 'Umar Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin*, (Beyrût, 1993), 1: 107; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîmî li Esheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'mirîn ve'l-Mustesrikîn*, (Beyrût, 1995), 1: 101; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî el-EdEbû'l-Hadîs*, (Beyrut, 1986), 307; Hulusi Kılıç, "Ahmed Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 62-63; Adnan Demircan, "Ahmed Emîn (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)", *Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (2008/1), 1: 100; Nevin Karabela, "Hayâtî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2003/2), 11: 125-138.

² Kılıç, "Ahmed Emîn", 2: 63.

görmediği³, ayrıca onun hadis, tefsir ve Arap edebiyatı tarihi alanındaki bazı fikir ve çalışmalarının uzmanlar tarafından tenkit edildiği belirtilmektedir.⁴ Mustafa es-Sibâî, Ahmed Emîn'in şöhrete kavuşma arzusuyla şarkiyatçıların arkasına sığındığını ve özellikle hadis alanında Goldziher'in etkisinde kaldığını belirtmektedir.⁵ Fuat Sezgin ise Ahmet Emîn'in hadis alanında Goldziher'in görüşlerini neredeyse aynen benimsediği kanaatindedir.⁶

Fecrü'l-İslâm, Duha'l-İslâm, Zuhrü'l-İslâm Nakdü'l-Edebî, eş-Şark ve'l-Ğarb el-Ahlâk, Kâmûsu'l-Adât ve't-Tekâlîd, Zu'amâ'u'l-Islâh fi'l-'Asri'l-Hadîs, Hayâtî, Feyzû'l-Hâtîr, el-Mehdî ve'l-Mehdeviyye, Hârûn er-Reşîd, eş-Şa'leke ve'l-fütüve fi'l-İslâm ve Yevmü'l-İslâm onun en önemli eserleri arasında yer alır. Bu eserlerde İslâm kültür ve medeniyet tarihini tahlilî ve tenkidî bir şekilde ele alıp incelemiş, görüşlerinin birçoğunu bu kitaplarında ortaya koymuştur.⁷

Müellif, *Fecrü'l-İslâm* adlı eserinde, câhiliye dönemi Arap coğrafyasının özelliklerini bedevî yaşamını, zihin hayatını, düşünce yapısını, kabilecilik anlayışını, yağmacı, savaşçı ve karakteristik özellikleri ile komşu milletlerle olan ilişkilerini genel hatlarıyla ele alır. Âyetleri örnek göstererek akaid ve ahlak gibi İslâmî öğretimin, Arapların zihin dünyalarını önemli ölçüde değiştirdiğini ancak onların İslâm'ı kabul etmiş olmalarına rağmen câhiliye adetlerini terk etmediklerini dolayısıyla İslâm'ın uzun bir süre Araplara tesir etmediğini anlatır.⁸

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanların; Yahudi, Hıristiyan, İran, Yunan gibi çeşitli dinlerin ve milletlerin tesirinde kaldığını lûgat, şiir, deyim ve kıssalardan örneklerle açıklar. Ayrıca bu milletlerden Müslüman olanların, atalarından gelen eski inanç ve akîdelerini tamamıyla silip atamadıkları için din ve akîdelerde kullanılan tanrı, cennet, cehennem, şeytan, ahiret, peygamber gibi tasavvurlarını İslâm'a taşıdıklarını bunun da çeşitli mezheplerin zuhuruna neden olduğunu belirtir.⁹

Ahmed Emîn, öncelikle mezheplerin doğuşuna zemin hazırlayan hilâfet tartışmalarından başlayarak Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Kaderiyye gibi

³ Kılıç, "Ahmed Emîn", 2: 63.

⁴ Kılıç, "Ahmed Emîn", 2: 63.

⁵ Hilal Görgün, "Mustafa es-Sibâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 358.

⁶ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: Kitabiyat, 2000), 80.

⁷ Kılıç, "Ahmed Emîn", 2: 63; Karabela, "Hayâtî Adlı Eserine Göre Ahmed Emin", 11: 126-127.

⁸ Mustafa Özkan, "Fecrü'l-İslâm", *Usûl İslâm Araştırmaları*, (2013), 20: 204.

⁹ Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-tabbâh, *Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, çev. Ahmed Sedaroğlu, (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 50-69.

siyasî ve itikâdî mezheplerin ortaya çıkışlarını bunların önde gelen şahsiyetlerini ve fikirlerini kendi görüşlerini de ekleyerek ayrıntılı bir şekilde ele alır.¹⁰

Hilâfet tartışmalarına yer veren Ahmed Emîn'e göre Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce yerine halef bırakmaması ve halifenin seçimiyle alakalı herhangi bir nasın bulunmaması¹¹ nedeniyle Müslümanlar çözümü zor bir sorunla karşılaştılar. Dolayısıyla Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ve en önemli ihtilaf, hilâfet meselesi olmuştur.¹² Hilâfet meselesi etrafında ortaya çıkan tartışmalar Havâric, Mürcie, Şîa, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet gibi belli başlı ekollerin fikirlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.¹³

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra henüz defin işlemi gerçekleşmeden Sakîfetü Benî Sâide'de¹⁴ Ensar ile Muhacir toplanarak her biri halifeliliğin kendi hakları olduğuna dair gerekçelerini ileri sürmüş ve uzun süren tartışmalar neticesinde Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) bîat ederek hilâfet sorununu o an için çözmüşlerdi.¹⁵ Ancak Ahmed Emîn'e göre bu tartışmada iki farklı görüş yanında Hz. Peygamber'in techîz işleri ile meşgul olan ancak toplantıya katılmayan Hz. Ali (ö. 40/661) ve ailesinin, Hz. Ebû Bekir'e bîat etmemesiyle üçüncü bir fikir ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre ise halifeliliğin peygamber ailesine ait olması gerekir. Peygamberin en yakın ailesi amcası Abbas (ö. 32/653) ile yeğeni ve damadı olan Hz. Ali'dir. Ancak Abbas, sonradan Müslüman olduğu için

¹⁰ Özkan, "Fecrû'l-İslâm", 20: 206.

¹¹ Bu konuda gelen tek şey, Hz. Peygamber'in ölüm döşeginde iken Hz. Ebû Bekir'e Müslümanlara namaz kıldırmasını emretmesidir. Bunu bazı insanlar Hz. Ebû Bekir'in Müslümanların genel imamı olduğuna işaret ettiğini kabul etmişlerdir. Ancak dünya siyaseti, ibadet işlerinden farklı olduğu için sözü edilen işaret açık değildir. Dolayısıyla da Ensar ile Muhacir arasında yapılan Sakîfe toplantısında gündeme gelmemiştir. Bu bir işaret olarak kabul edilse bile Hz. Ebû Bekir'in liyakatını ifade edeceğinden Müslümanların bu konuda icmâ etmeleri imkânsızdır. Bkz.: Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk.: Ahmed Seyyid Ahmed Ali, (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2003) 3: 28-30; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 33.

¹² Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 340.

¹³ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 363.

¹⁴ Gölgelek ve çardak anlamına gelen bu kelimenin İslam öncesi dönemde Arapların hurma kurutmak ve toplantılar düzenlemek amacıyla bir araya geldikleri mekanları ifade eder. Ayrıca burası İslâm tarihinde Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği yer olması dolayısıyla önem taşımaktadır. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sakîfetü Benî Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 11-12.

¹⁵ Bu gerekçeler için bkz. *Fecrû'l-İslâm*, 363-364.

hem İslâm'ı ilk kabul edenlerden olması hem de Hz. Peygamber'in soyundan gelmesi nedeniyle halifeliği hak eden kişi Hz. Ali'dir.¹⁶

Ahmed Emîn'e göre bu üç görüş arasında uzun yıllar tartışmalar yaşandı. Hilâfet konusunda Ensar'ın görüşünü savunanlar olsa da asıl çekişme, Muhacir ile Hz. Ali taraftarları arasında gerçekleşti. Ancak Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in (ö. 23/644) halifeliği zamanında; adâlete önem verilmesi, kabile asabiyeti ve taassubuna iltifat edilmemesi ve Müslümanların fetihlerle meşgul olmaları gibi nedenlerle Hz. Ali'nin halife olmasını isteyen taraftarların sayısı her geçen gün azaldı. Dolayısıyla intikam peşinde koşanlar ile fitneleri körüklemek isteyenlere gün doğmadı. Ancak Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilâfeti döneminde onun uyguladığı bazı yanlış politikaları kendi lehlerine çevirenler, Hz. Ali taraftarlığını yeniden canlandırmaya çalıştılar. Müslümanların çoğu Hz. Ali'ye biât etmesiyle Hz. Peygamber'in ölümünden sonra halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğu görüşü amelde tahakkuk etmiş oldu.¹⁷

Eserinde itikâdi konulara yer veren Ahmed Emîn'e göre Hıristiyan teologlar arasında Allah inancı yanında şu konularda da ihtilaflar ortaya çıkmıştır: Mesih kıyamet kopmadan önce gökten incek mi, inmeyecek mi? haşır, ruh ve beden ile mi veya yalnız ruh ile mi olacak? Allah'ın sıfatları zatının aynı mı, yoksa zatından zait mi? kader, hayır ve şer Allah'dan mı, değil mi? Hıristiyanlardaki bu ve benzeri teolojik konular onlar aracılığı ile İslâm dünyasına girmiş ve Müslümanlar arasında ihtilafların ve buna bağlı olarak da mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁸ Mesela daha önce Yahudi ve Hıristiyan iken Müslüman olan Temîm ed-Dârî (ö. 40/661), Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi şahsiyetler vasıtası ile Yahudi, Hıristiyan, İran kültürü ve mitolojileri nakledilmiş; Müslümanların akîde ve bilgilerine zarar veren birçok şey karışmıştır.¹⁹

Ona göre kelâmcılar arasında kader, cebir ve kulların fiillerindeki tercihi gibi kelâmî konularda görüş ayrılıklarının yaşanması hadis uydurulmasına sebep olmuştur. İtikâdi mezhepler kendi görüşlerini kuvvetlendirmek için hadisler uydurmuş, bu işi yaparken de Hz. Peygamber'in üslubu dışına çıkarak en ince teferruata kadar gitmişlerdir. Hatta bu konuda mezhep imamlarının isimlerini zikretmekten geri kalmamışlardır.²⁰

¹⁶ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 364-365.

¹⁷ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 365-366.

¹⁸ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 202.

¹⁹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 248-249.

²⁰ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 314.

2. AHMED EMÎN'İN FECRÜ'L-İSLÂM ADLI ESERİNDE MEZHEPLER

2.1. Hâricîler

Ahmed Emîn, Hz. Ali ile Muâviye (ö. 60/680) arasında yaşanan Sıffin Savaşı ve hemen akabinde gerçekleşen Hakem Olayı ile Hâricîlerin ortaya çıkışını mezhepler tarihi kaynaklarındakine benzer²¹ bir şekilde kısaca ele alır. Hâricîler arasında kurrâların da varlığına dikkat çeken Ahmed Emîn, onların hangi isimlerle isimlendirildiğine işaret eder. Onun verdiği bilgilere göre Hz. Ali ve ordusundan ayrıldıkları için Hâricîler, Harûra bölgesinde toplandıkları için Harûriyye, "Hüküm sadece Allah'a aittir" (Yusuf, 12/40) âyetini slogan haline getirdikleri için Muhakkime, "Allah rızasını isteyerek kendi nefislerini satarlar" (el-Bakara 2/207) âyetin anlamına istinaden Şurât olarak isimlendirilmişlerdir.²²

Hâricîler ilk ortaya çıktıklarında siyasî bir fırka iken daha sonra özellikle de Abdulmelik b. Mervân (ö. 86/705) zamanından itibaren siyasî öğretilerini dinî meseleler ile karıştırmaya başlamışlardır. Ahmed Emîn'e göre bu konuda aşırı giden fırka Ezârika'dır.²³ Hâricîlerin nazariyeleri içinde hilâfet ile amel-iman görüşlerine ihtiyatla yaklaşan Ahmed Emîn, onların bu iki nazariye dışında müşterek bir akîde oluşturamadıklarına işaret eder. Dolayısıyla Hâricîler göçebe hayatın etkisinden kurtulamayıp ortaya çıkan ihtilaflarla aralarında bir birliktelik sağlayamayıp yirmi kadar fırkaya bölündüler. Ona göre Hâricîler, fırkalara ayrılmayıp birliği sağlamış olsalardı Emevîler için son derece tehlikeli olurlardı.²⁴

Ahmed Emîn, Hâricîlerin bütün fırkalarına yer vermeyip meşhur eserlerde en çok zikredilen Ezârika, Necedât, İbâziyye ve Sufriyyeden ibaret olan dört ana fırkayla ilgili kısa açıklamalarda bulunur. O, Ezârika fırkasının kuru-

²¹ Geniş bilgi için bkz: İmam Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, thk. Na'îm Hüseyin Zerûzur, (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009), 21-23; Abdu'l Kâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, (Lübnan: Dâru'l-Kütü'l-İlmiyye, 2009), 49-58; Ebû'l Feth Muhammed b. Abdulkarim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk: Emir Ali Fehnâ ile Ali Hasan Fâur, (Lübnan: Dâru'l Marife, 2008), 131-137.

²² Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 369-370; Ayrıca Hâricîler adının anlamı hakkında bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1988), 18-23.

²³ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 372.

²⁴ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 372-373. Hâricîlerin Emevîler için ciddi bir tehlike oluşturduğu hususunda geniş bilgi için bkz. Dixon, Abd al-Ameer 'Abd, *Emevî Dönemi Haricî İsyanları*, çev. Hüseyin Doğan, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 7/1, 2014, 155-188.

cusu ve aynı zamanda onların en büyük fakihlerinden olan Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) görüşlerindeki tekfirci yaklaşımı ön plana çıkarır.²⁵

Necedât fırkası hakkında Ahmed Emîn, onları diğer Hâricî fırkalarından ayıran en önemli görüşlerine yer vererek bunları şu şekilde açıklar: "İctihad ve fikir sarfettikten sonra hata yapan mazurdur. Din iki şeyden ibarettir: Biri Allah'ı diğeri Peygamber'i tanımaktır. Bu iki husus dışında helali haram, haramı helal icthad edenler mazurdur. Yalanın günahı zina ve içkiden daha üstündür."²⁶

Ahmed Emîn Hâricî fırkalar arasında kıyaslamalarda bulunmuştur. Onun tespitlerine göre Sufriyye fırkasının itikâdî konularda Ezârika'dan çok farklı bir tarafı bulunmamaktadır. Ahmed Emîn, İbâziyyenin görüşlerinin, Ezârika ve diğer Hâricî fırkaların görüşlerine göre daha mutedil olduğuna ve diğer fırkaların tarih sahnesinden silindiğine ancak İbâziyyenin bugün hala varlığını Batı Afrika ve başka bölgelerde devam ettirdiğine işaret eder.²⁷

Ahmed Emîn, Hâricîler hakkında birtakım iddialara da yer verir. Örneğin Hâricîlerin İbn Abbas'ın kölesi İkrime (ö. 105/723) ile sahabeden Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) kendi mezheplerine mensup olduğu iddiasını ele alır. Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) Hz. Ali'nin hakeme müracat etmekle yanıldığını söyler. Hâricîler aleyhine hadis uydurulduğuna işaret eden Ahmed Emîn, Hâricîlerle savaşan Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (ö. 82/702) Havâricin şiddetli olan gücünü zayıflatmak ve kendi askerlerini cesaretlendirmek maksadıyla onlar aleyhine hadis uydurduğunu belirtir. Ayrıca onun tespitlerine göre tarih ve edebiyat kitapları Hâricîleri zemmeden hadislerle doludur.²⁸

Ona göre Hâricîleri ilk olarak kabul edenlerin çoğunluğunu, kabile asabiyesi ve taassubu olan bedevî Araplar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hâricîler, bu özelliklerinden dolayı köle ve azatlıları dışladıkları için daha büyük kitleler haline gelememişlerdir.²⁹

Ahmed Emîn, Hâricîlerin bazı belirgin özelliklerine³⁰ işaret etmiştir. Bunların bir kısmını şu şekilde özetlemek mümkündür: İbadetlerinde aşırı gitmeleri dolayısıyla onlar oruç ve namaz ehli olarak tavsif edilmiştir. Uzun secdelerin-

²⁵ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 374.

²⁶ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 374.

²⁷ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 374-375.

²⁸ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 375-376.

²⁹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 376.

³⁰ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 72-74.

den dolayı alınları, elleri ve dizleri yaralanmıştır. Bütün Hâricîler, yalandan, açık günah ve suçlardan çekinirler. Gözlerini her türlü kötülüğe kapamışlardır. Cenneti hatırlatan bir âyete rastgeldiklerinde, cennet heveslerinden ağlarlar. Cehennemi hatırlatan bir âyeti okuduklarında ise cehennem ateşinin alevi kullarının dibinde uğulduyormuş gibi bağırarak ağlarlar.³¹ Ahmed Emîn, Hâricîlerin ihlaslı olduğunu belirtirken Muhammed Ebû Zehra, onların ihlasını bozan birtakım etkenlerin varlığından bahseder.³²

Ona göre Hâricîlerin fikir ve görüşlerinde çok ileri giderek büyük veya küçük günah işleyen herkesi kafir olarak nitelermeleri, imamların küçük bir hata yapması durumunda hemen onlara isyan edip üzerlerine yürümeleri, kendilerinden olmayan Müslümanları şiddetli bir şekilde tenkit ederek tekfir etmeleri, hatta onlara kafirlerden daha şiddetli muamelede bulunmaları ve muhaliflerinin kanlarını akıtmak hususunda ileri gitmeleri gibi nedenlerden dolayı Hâricî akımı yanlış bir hareket olmuştur.³³

Hâricîlerin mezhep akîdelerine ihlasla sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını, kendilerini mezhepleri uğruna kurban vermekte ve fedailik yapmaktan çekinmeyecek bu uğurda çeşitli kahramanlıklar gösterdiğini nakleden Ahmed Emîn, onlarla ilgili şu ifadelerle yer verir: "Fırkalar arasında Hâricîler kadar basîretli, ictihatlı ve inancı uğruna ölmeyi arzulayan başka bir fırka yoktur. Bunlar süngü kendilerini delip geçtiği halde öldüren adama 'Allah senden razı olsun, senin sayende Allah'ın huzuruna senden önce gitmeye acele ettim' derler."³⁴

Havâric edebiyatına da değinen Ahmed Emîn, Hâricîlerin Ebû Hamza eş-Şârî (ö. 130/748), Katarî b. Fücâ' (ö. 78/697) gibi ileri gelen birtakım meşhur hatipleri, İmrân b. Hittân (ö. 84/703) ile Tırimmah (ö. 125/743) gibi ileri gelen şairleri ile lugat, edebiyat ve nahiv alanında yetişen en meşhur bilginlerinin Arapları sevmeyen Yahudi asıllı Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) olduğunu belirtir.³⁵

³¹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 376-377.

³² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 75.

³³ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 377-378.

³⁴ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 378.

³⁵ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 380.

2.2. Şîa

Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifenin kimin veya hangi kabileden olacağı hakkında nassın bulunmaması³⁶ Hz. Peygamber'in bu meseleyi Müslümanların fikir ve reylerine bırakması anlamına gelir. Ahmed Emîn, Muhacir ve Ensarın halifeliğın kendi hakları olduğunu gerekçeleriyle ileri sürdüklerini, Hz. Ali taraftarlarının da Hz. Peygamber'in maddi mirasına akrabası müstehak olduğu gibi manevî mirasının da böyle olması gerektiğini ileri sürerek halifeliğın onun hakkı olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Ancak ona göre Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendine halef tayin ettiğini gösteren sahih bir rivâyet bulunmamaktadır. Eğer halifeliğın Hz. Ali'nin hakkı olduğuna dair nas bulunmuş olsaydı Ensar ve Muhacirin fikirlerinde ısrar etmeden Hz. Ali'ye biat etmeleri gerekirdi.³⁷ Ayrıca ona göre Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e geç biat etmesi ve halifeliğın kendisinin hakkı olduğunu ispat etmek gibi bir girişimde bulunması onun halife olmak istediğı anlamına gelmektedir.³⁸

Hz. Peygamber'in ailesinden Abbas'a göre halifeliğe müstehak olan Hz. Ali'dir. Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Zer el-Çifârî (ö. 32/653), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Ubeyb b. Kâ'b (ö. 33/654), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Abbas ve oğulları gibi sahabeden bir topluluk bu fikirde-dir.³⁹ Ahmed Emîn'in ileri sürdüğü bu görüşün ilmî gerçeklerden uzak olduğu söylenebilir.⁴⁰ Çünkü bazı sahabenin Hz. Ali ile birçok özelliğinden dolayı dostane ilişkiler kurabilmesi doğaldır. Ancak bu durum onu halife olarak görmek istedikleri anlamına gelmemelidir.⁴¹ Ahmed Emîn'e göre Şîliğın ilk nüvesini, "Hz. Peygamber vefat ettikten sonra peygamber ailesine mensup olanların

³⁶ Hatipoğlu, Mehmed Said, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliğı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1, (1979): 207.

³⁷ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 381-382.

³⁸ Ahmed Emîn bu konuda Buhârî'nin İbn Abbas'dan gelen şu rivâyeti nakleder: "Peygamber, ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığında Hz. Ali peygamberin yanında çıktı. İnsanlar ondan: peygamber nasıl sabahladı? diye sorduklarında Hz. Ali: Allah'a hamd olsun bu sabah oldukça iyidir dedi. Bunun üzerine Abbas Hz. Ali'nin elinden tuttu ve: "Yemin ederek üç gündün sonra riyasete geçeceksin. Ben peygamberin bu hastalığından öleceğini zannediyorum. Çünkü Abdülmuttalip oğullarının ölecekleri zaman yüzlerinin nasıl olduğunu biliyorum. Sen bizi peygamberin huzuruna götür de kendisine kimin halef olacağını soralım. Biz halef olacak isek anlayalım. Başkasına ait ise söyleyelim de bize vasiyet etsin" dedi. Hz. Ali: "sorduğumuz takdirde olumsuz cevap alırsak halkın bir daha bizi seçmeyeceklerini düşünsene! Vallahi bunu sormam" dedi.", Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 382.

³⁹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 382.

⁴⁰ Ziyauddin Rayyıs, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış, (İstanbul: Nehir yayınları, 1995), 43.

⁴¹ Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî, İslâm Mezhepleri*, (Ankara: Selçuk Yayınları, 1991), 119-120.

peygambere halef olmak haklarıdır", diyenler oluşturmaktadır.⁴² Ahmed Emîn, Şiîliğin doğuşunu Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin meşru halife olduğu talebiyle baştan sona siyasî bir hareket olarak başladığı görüşündedir. Eserinin başka bir yerinde ise şu ifadelere yer verir: "Bu fırka Hz. Peygamber'in vefatından sonra doğmuş, zamanla gelişmiş ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle büyümüştür.⁴³ Hasan Onat, Şiîliğin doğuşunu Hz. Osman döneminde çıkan fitne olayları olarak geçen hadiselerle doğrudan ilişkilendirilmesini pek mümkün görmemektedir.⁴⁴ Fığlalı ise, Hz. Peygamber ve Hz. Ali devri dâhil olmak üzere Hulefâ-i Râşidin dönemlerinde Şiîlikten söz etmenin mümkün olmadığını belirtir.⁴⁵

Ahmed Emîn, hicrî birinci asırdan sonra ilk dönemdeki Şiîlik düşüncesinin başka bir şekle dönüştüğü fikrindedir. Ona göre Şiîlik düşüncesini savunanlar, nasları kendi görüşleri ve mezheplerine göre yorumladılar. Delil olarak kullandıkları hadislerin çoğu mevzudur. Buna bağlı olarak da vasîlik düşüncesi doğmuştur. Hz. Peygamber'in halifeliği Hz. Ali'ye, Hz. Ali'nin de kendisinden sonra kimin halife olacağını vasiyet ettiği düşüncesi Şiîler arasında sıkça kullanılan bir inanç haline gelmiştir. Bu görüşler Şiîleri, Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamların günahlardan ve hatalardan masum oldukları, Hz. Ali'nin bütün sahabeden, hatta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den daha faziletli olması gibi bazı inançlara götürmüştür.⁴⁶ Şîa'yı koyu Şiîler ve mutedil Şiîler şeklinde niteleyen Ahmed Emîn, mutedil Şiîlerin, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Hz. Ali'nin faziletini ve kendilerinden daha hayırlı olduğunu bildikleri halde halifelik makamında kaldıklarını, koyu Şiîlerin ise bu üç halifeyi ve taraftarlarını peygamberin vasiyeti olduğu halde Hz. Ali'nin vasîliğini inkar ettikleri için tekfir etmekle suçladıklarını belirtir. Ayrıca ona göre Şiîler, mezheplerine uygun olarak tarihi olayları garip bir şekilde tevil etmişlerdir.⁴⁷

⁴² Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 381.

⁴³ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 396.

⁴⁴ Hasan Onat, *İslam Mezhepleri Tarihi (el kitabı)*, Edt: Hasan Onat, Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 163; Ayrıca Şîa'nın ortaya çıkışı hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993), 146-157.

⁴⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 120.

⁴⁶ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 382-384.

⁴⁷ Ahmed Emîn örnek olarak şu olayı anlatır: "Şiîler peygamber öleceği zamanı bildiğinden Hz. Ali için havayı temizlemek maksadı ile Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i, Üsâme komutanlığında sevk edilen ordu ile beraber gönderdi. Maksadı sefere iştirak etmeden Medine'de kalanların sükûnet ve kalp rahatlığı içinde Hz. Ali'ye biât etmelerini sağlamaktı. Hz. Ali'ye biât edildikten sonra kendi-

Ahmed Emîn, Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'nin⁴⁸ Şîî itikadının oluşumunda önemli etkisinin olduğuna işaret eder. Ona göre Abdullah b. Sebe, Hz. Ali sağ iken onun ilah olduğunu iddia etmiş, İslâm'ı yıkmak için vasîlik ve rec'at gibi birtakım öğretileri ilk o uydurmuş, mehdinin zuhuru gibi akla aykırı birtakım fikirleri Yahudilikten almış ve bu öğretilerini yaymak için gizli bir cemiyet kurmuştur.⁴⁹ Ona göre Şîî itikadının ve Şîa ile ilgili birçok rivâyetin oluşumunda İslâm'dan önce Yahudi, Hıristiyan, Mani ve Mazdek gibi çeşitli din, akîde ve mezheplerin önemli etkisi vardır. Mesela Şîîler, Allah'ın insanlardan bazılarına hulûl ettiği inancını ve buna bağlı olarak da Hz. Ali'yi ilah saymak gibi bazı fikirleri onlardan almışlardır.⁵⁰

Şîa'nın esas nazariyesinin imâmet nazariyesi olduğunun altını çizen Ahmed Emîn, Şîîlerin imam hakkındaki görüşlerinin Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle uyuşmadığını belirterek her iki mezhebin görüşlerini karşılaştırır. O, Şîîlerin de kendi aralarında imamlar ve onların silsilesi hakkında farklı görüşleri olduğunu ve bu nedenle farklı mezheplere ayrıldıklarını belirtir. Ona göre Şîî mezheplerinin en önemlileri Zeydiyye ve İmamiyye'dir. Zeydiyye diğer mezheplere göre daha uzlaşmacı ve Ehl-i Sünnet'e en yakın mezhep olarak bugün hala varlığını Yemen'de devam ettirmektedir.⁵¹

Bâtıniyye ismiyle anılan İsmâiliyye fırkasının İslâm tarihinde uzun süre faaliyet göstererek önemli rol oynadıklarını belirten Ahmed Emîn, bu fırkanın Yeni Eflatunculuğun görüşlerini Şîî mezhebine uyarladığını, İslâm hakkında zihinlerde şüpheler uyandırdığını⁵² Batı Afrika'da, Mısır'da Fâtımîler Devleti'ni

sinin ölüm haberini işittiklerinde Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in çekişerek halifelîği elde etmeye kalkışmaları çok zor bir ihtimaldi..." b kz. Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 385.

⁴⁸ İslâm dünyasında Şîîliğin ortaya çıkışında etkin rol oynadığı ileri sürülen Abdullah b. Sebe'ye şüphelerle bakılmaktadır. Onun uydurulmuş bir isim olabileceği gib Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında İsrâiliyat ile tezyin edilmiş aşırı fikirler taşıyan ve İslâm toplumunun birliğini bozmak ve fitne çıkarmak amacıyla bozguncu faaliyetlerde bulunan kişi ve gruplar için takma bir isim olduğu söylenir. B kz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1988), 1: 133-134. Ahmed Emîn'e göre böyle bir şahsın olmadığı iddia edilse de bunun bir dayanağı yoktur. *Fecrü'l-İslâm*, 171. Dipnot, 386.

⁴⁹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 386-387.

⁵⁰ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 387-388.

⁵¹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 387-389.

⁵² Ahmed Emîn, İslâm hakkında şek ve şüphe uyandıran bu görüşleri şu şekilde sıralar: Hac'da şeytan taşlamanın manası Nedir? Vahiy, ancak ruhun tasfiye temiz olmasından ibarettir. Dinin şaaîri, yani bilgi ve zahiri şekilleri avâm içindir. Havâssın bunlarla amel etmesi lazım değildir. Peygamberler avâm içindir. Havassın yani entelektüellerin peygamberleri filozoflardır. Kur'an âyetlerine harfi harfine riâyetin manası yoktur. Kur'an'da'ki hüküm ve âyetler âriflerin anlayacağı birtakım rumuzlardır. Kur'an'ı ancak tevil ve mecaz yolu ile anlamak gerekir. Kur'an'ın zâhiri ve

kuran ve bugün liderliğini Ağa Han'ın yaptığı Nizârî İsmâîlîlerin varlıklarını Şam, İran ve Hindistan'da sürdürdüklerini belirtir.⁵³

Şiîler, halifeliğin Hz. Ali ve soyundan gelenlerin hakkı olduğunu ileri sürerek Emevîlerle daima mücadele etmişlerdir. Emevîlerin hilâfeti kaptırmamak için sürekli uyguladığı zulüm ve istibdâdın sonucu Şiîler, güçleri yetmediği zaman gizlice faaliyet göstermişlerdir. Ona göre Şiîler, bu konuda bütün mezheplerin en maharetlisidirler. Hedeflerine ulaşmaya kadar bu şekilde hareket ederler. Emevî zulmü neticesi Şiîler; gizlice çalışmaya, aldatmaya, işâret, remz, teviller ve diğer hile yollarına başvurdular. Şiir ve edebiyatlarını derin bir hüznün, ağlama, felâket ve acıları anma ile doldurdular.⁵⁴ Dolayısıyla ilk dönemlerde devlet kurma hayalleri yıkılan Şiîler, ümit ve emellerini gerçekleştirmek için beklenen mehdî ve benzeri fikirleri ortaya attılar.⁵⁵

Müellife göre Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir; Hz. Ali ile Muaviye; Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 73/692) ile Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) sonra da Emevîler ile Abbâsîler arasında çıkan ihtilaflar ve benzeri siyasî çekişmeler pek çok hadis uydurulmasına sebep olmuştur. Ahmed Emîn'i bu düşünceye sevkeden İbn Ebû'l-Hadîd'in (ö. 656/1258) *Nehcü'l-Belâğa* şerhindeki şu sözleri olmuştur: "Faziletler hakkında uydurulan hadislerin aslı Şîa tarafındandır. Onlar ilk olarak Hz. Ali hakkında, onu öven hadisler uydurarak bu işe başlamışlardır. Hasımlarına karşı düşmanca bir tavır sergilemiş ve onlar hakkında da hadisler uydurmuşlardır. Şiîlerin Hz. Ali lehinde hadis uydurduğunu fark eden Hz. Ebû Bekir taraftarları da Hz. Ebû Bekir lehinde hadis uydurmaya başlamışlardır. Şiîlerin uydurduğu "Ali benim kardeşimdir..."⁵⁶ hadisine karşılık "Bir dost edinseydim Ebû Bekir'i dost edinirdim..."⁵⁷ hadisini de

bâtını iki türlü manası vardır. İmkân dairesinde ruhanî temizliğe ulaşabilmek için maddî hicap perdelerini yırtmamız gerekir. *Fecrû'l-İslâm*, 390.

⁵³ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 390-391.

⁵⁴ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 393.

⁵⁵ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 391.

⁵⁶ el-Heysemî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecma'u-Zevâid ve ve Menba'u'l-Fevâid*, 8: 302; Rıza, Muzaffer, *Şîa İnançları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, 2. Baskı, Ahl-ul Beyt Mes-cidleri ve Kültür Federasyonu, Duisburg/Germany, 1992, 75; İrfan Abdulmahid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 42.

⁵⁷ Muhamed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Riyad: Dârüsselam, 1419/1999), "Fedâilü's-Sahâbe", 5; Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî el-Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Beirut: Dâru Kurtuba, 2. bs., 1430/2009), "Fedâilü's-Sahâbe", 1.

onlar uydurmuştur. Şiîler Ebû Bekir taraftarlarının hadis uydurdıklarını görünce onlar da uydurmalarını çoğalttılar...”⁵⁸

Ahmed Emîn'in özellikle İbn Ebü'l-Hadîd'in değerlendirmelerini hiç sorgulamadan kitabına almış olması Sibâî gibi bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Ona göre İbn Ebü'l-Hadîd'in, Hz. Ebû Bekir ile ilgili bazı rivâyetlerin, Hz. Ali hakkında Şîa'nın uydurduğu hadislerle bir tepki olarak Sünnîler tarafından uydurulduğunu iddia etmesi bir dereceye kadar anlaşılabilir bir durumdur. Ancak o, Şîa'nın önde gelen isimlerinden biridir. Ne yazık ki Ahmed Emîn'in, Hz. Ebû Bekir ile ilgili bu hadisleri hiçbir tenkide tabi tutmamıştır. Zira onun bu tavrı, sözkonusu hadislerin gerçekten uydurulduğuna inandığını gösterir. Oysa sözü edilen bu hadisler meşhur ve güvenilir hadis kaynaklarında⁵⁹ geçen sahih hadislerdir.⁶⁰

Ahmed Emîn'e göre cerh ve ta'dîl⁶¹ kitaplarında mezhep ayrılıkları önemli bir yer oluşturmaktadır. Sözelimi Sünnî ulemâ, Şîa'nın büyük çoğunluğunu cerh etmiştir. Onlara göre Hz. Ali ile ilgili rivâyetlerin çoğu sahih değildir. Bunlar içinde sadece Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) tarihiyle gelen rivâyetler sahihtir. Aynı şekilde Şîa da Ehl-i Sünnet'e karşı aynı tavrı almıştır. Bu doğrultuda onlar da mesela Ehl-i Beyt hakkında ancak Şîî ravilerden gelen rivâyetleri kabul etmişlerdir. Ahmed Emîn'e göre bir gurubun cerh ettiğini diğer bir gurubun tadil etmesinin sebebi mezhep ayrılığından kaynaklanmaktadır.⁶²

Ahmed Emîn'e göre Emevîler; Hz. Ali ve Hâşimîler dışında kalan sahabelerin, özellikle de Hz. Osman'ın fazileti ile ilgili hadisler uydurdular. Buna istinaden bazı Şîî hadisçiler de Emevîlerden daha aşırı giderek Hz. Ali ve zuhuru beklenen Mehdi hakkında, genellikle de mezheplerini doğrulayan hadisler uydurdular. İsnadlarda aldatmalardan dolayı birçok hadis âlimini şaşkırttılar. Bazı Şiîler Süddî (ö. 127/745) ve İbn Kuteybe⁶³ adını alarak Süddî ve İbn Kuteybe'den rivâyet ediyoruz diyerek uydurma rivâyetlerle Sünnîleri aldattılar. Onun tespitlerine göre Şîî olan İbn Kuteybe Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö.

⁵⁸ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 313.

⁵⁹ “Eğer ümmetim içinden bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i edinirdim. Fakat o benim kardeşim ve arkadımdır” hadisi için bkz. Buhârî, “Fedâilu's-Sahabe”, 5; Müslim, “Fedâilu's-Sahabe”, 1.

⁶⁰ Betül Öz, *Ahmed Emîn'in Hadise Bakışı*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 2018), 63.

⁶¹ Hadis râvilerinin dinî ve ilmî yönden tenkidini konu edinen ilim hakkında geniş bilgi için bkz. Emîn Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'til” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 394-401.

⁶² Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 318.

⁶³ Buradaki İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe değildir. Bkz. Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 393-394.

276/889) değil başkasıdır. Şiîler hadis uydurmanın yanında kitaplar da uydurarak bu kitapları kendi akîdeleri ile doldurup Ehl-i Sünnet imamlarına nisbet etmişlerdir. Hz. Ali'nin fazileti ve ilmine dair doğrudan doğruya veya aile efradı vasıtası ile gelen rivâyetler Sünnîlerin kitaplarında yer almaktadır.⁶⁴

Ona göre Şiîlik, düşmanlık veya kıskançlık yüzünden İslâm'ı yıkmak isteyen herkesin sığınağı haline gelmiştir. Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Hindlilere mahsus olan akîdeleri İslâm'a sokmak, ülkesinin istiklâlîni ileri taşımak isteyen herkes, Ehl-i Beyt sevgisinin arkasına sığınarak emellerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu konuda o şöyle söylemektedir: "Doğrusu Şiîlik, düşmanlık veya kıskançlık yüzünden İslâm'ı yıkmak isteyen herkesin sığınağı haline gelmiştir. Babaları olan Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Hindlilere mahsus olan öğretileri İslâm'a sokmak, memleketinin istiklâlîni ve memleketi üzerine yürümeyi isteyen herkes Ehl-i Beyt sevgisini perde edinerek arkasında saklandı da arzu ettiklerini yapmaya koyuldu."⁶⁵ Onun Şiîliğe yönelik bu tarz ifadeleri İrfan Abdulhamid tarafından hiçbir tenkide tabi tutulmadan, olabildiğince sıradan söylenmiş sözler olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶

Yine Ahmed Emîn'in tespitlerine göre Şiîliğin altında; tenâsüh inacı, Allah'ı cisimleştirme ve hulûl fikri ile Brahmalar, filozoflar ve Mecûsilerce İslâm'dan önceki inançlar ve görüşler yatmaktadır. Mesela Farşlılardan bazıları Arapları sevmedikleri halde Şiîlik adı altında Emevîlerle savaşmıştır. Bu konuda Ahmed Emîn, Makrizî'den şu ifadeleri aktarır: "Bilmiş ol ki birçok zümrenin İslâm akîdesini bırakmalarının sebebi şudur: Farşlıların devletleri geniş, elleri bütün milletlerinkinden üstün ve kendilerini hür ve ulu olarak görürler. Kendilerini çok büyük görürken başkalarını da kendilerin köleleri sayarlardı. Onlar Arapların eliyle devletlerinin yıkıldığını gördüler hâlbuki Araplar, Farşlıların nazarında dereceleri en ednâ bir kavim idi. Devletlerinin Araplar tarafından yıkılması onların kavgalarını iki kat artırdı. Değişik zamanlarda savaşmakla İslâm'a olan kin ve düşmanlıklarını gösterdiler. Bu savaşların her birinde Allah, hak ve hakikati üstün kıldı. Bu yenilgilerden sonra hileye başvurmayı faydalı gördüler. Onlardan bir kısmı, İslâm'ı kabul etmiş gibi göründü. Hz. Peygamber ailesine sevgi ve Hz. Ali'nin uğradığı mazlumluğu büyük göstererek Şiîlere

⁶⁴ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 393-394.

⁶⁵ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 394-395.

⁶⁶ İrfan Abdülhamid Fettah, "Nusayriyye", çev: Avni İlhan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (1995), 337.

kendilerini sevdirdiler. Bundan sonra Şiîlerle türlü yollara saparak, onları da doğru yoldan saptırdılar.”⁶⁷

Dolayısıyla Şiîlik akîdesi bu milletlerin her birinin dinî akîdesiyle boyanmıştır. Yahudiler Şiîliği Yahudi, Hıristiyanlar Şiîliği Hıristiyan, diğerleri de ayrı bir boya ile boyamışlar. Şiîliğin Farsların İslâm'ı kabul etmeden önce başladığına inanan Ahmed Emîn'e göre İslâm'ı en çok kabul eden Farslar olduğundan Farsların Şiîliğe tesirleri diğerlerinkinden çok daha fazla olmuştur.⁶⁸ Çünkü İran'ın fethedilmesiyle Müslüman olan Farslar; Zerdüş, Mani, Seneviyye, Mazdek gibi eski din ve mezheplerden gelen öğretileri terk etmeyerek İslâm dinini eski inanç ve akîdeleri ile boyamışlardır. Onlar vasıtası ile İslâm'a giren yeni öğretiler sonucunda Şiîlik ve tasavvuf ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Hatta Fars dinleri ve mezhepleri Müslümanları o kadar çok etkilemiştir ki Müslümanların öldükten sonraki ahiretle ilgili bir çok inançlar, Mu'tezile'nin cebir ve ihtiyar hakkındaki görüşleri ve sufilerin nefsin mertebeleri gibi benzeri şeyler Zerdüştlükten alınmıştır.⁷⁰ Ona göre Farsların şiirlerinde atalarının Sasani hükümdarlarına olan bakışları ne ise Hz. Ali ve oğullarına olan bakışları ile aynıdır. Şiîler görüşlerini Farsların Seneviyye mezhebine dayandırmışlardır. Mu'tezile ise Şiîlerin ileri sürdüğü delillerini çürütmeye çalışmışlardır.⁷¹

Kısacası Ahmed Emîn, söz konusu eserinde Şiîlik ve Şiîliğin kuruluş sebebi, Şiî fırkaların hal ve şekil değiştirmesi, temel görüşleri, aşırı Şiî fırkaları ve hilâfet ile ilgili fikirleri yanında Şîa'nın en itidalli ve Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkası olan Zeydiyye hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca İmamiyye mezhebi ve günümüze ulaşan şairleri, gizli faaliyetleri, takiyye, zulüm ve cebirleri ile İslâm'da Şiîliğin izleri, Şiîliğin asıl kaynağı hakkındaki ihtilaflardan da bahsetmiştir. Onun görüşlerini benimseyenlerin yanında şiddetle eleştirenler de ol-

⁶⁷ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 395.

⁶⁸ Ahmed Emîn Şiîliğin asıl kaynağı hakkında şunları örnek göstermektedir. Şiîler, Yahudilerden Abdullah b. Sebe vasıtasıyla rec'at inancını ve Yahudilerin "Bize ateş ancak sayılı birkaç günde dokunur" sözünden hareketle "az bir parçası müstesna cehennem ateşi Şiî'ye haramdır" sözünü uyarlayarak almışlardır. Hıristiyanlık Şiîliğe; İmamın Allah'a nisbeti Mesih'in Allah'a nisbeti gibi görülmesi, ilahi kuvvetin insan kuvvetiyle imamda birleşmiş olması, risalet ile nübüvvetin kıyamete kadar devam edeceği ve ilahi kuvvet kimde birleşmiş ise onun nebi olduğu inancı şeklinde yansımıştır. Brahmanlar, Mecûsiler ve Filozoflarda bulunan; ruhların tenasühü, Allah'ı cisimleştirme ve hulul etmesi gibi inançlar Şiîliğe intikal etmiştir. Farsların hükümdara ilahî bir nazarla bakmaları inancı Şiîlerin de Hz. Ali ve ailesine ve hatta "İmama itaat Allah'a itaattir." şeklinde bir inanca dönüşmüştür. *Fecrü'l-İslâm*, 395-396.

⁶⁹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 65.

⁷⁰ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 172.

⁷¹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 181.

muştur. Mesela Şîa ve tasavvuf hakkında ileri sürdüğü görüşleri nedeniyle birçok kişi tarafından tenkide maruz kalmış ve görüşlerini reddeden eserler yazılmıştır.⁷² M. Ziyauddin Rayyis da onun bazı görüşlerini eleştirenlerdendir.⁷³

2.3. Mürcie

Mürcie kavramı “ertelemek, sonraya bırakmak” anlamına gelen ırcâ’ kelimesinden türetilmiş bir terimdir. Hâricî ve Şîa gibi iki fırkanın büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili görüşlerine tepki olarak bu fırka, bunların durumlarını Allah’a bırakıp fikir beyan etmediklerinden dolayı Mürcie adını almıştır.

74

Ahmed Emîn’e göre Mürcie’nin teşekkülünde⁷⁵ iki sebep bulunmaktadır. Birincisi fırkalar arasında ihtilafların ortaya çıkması, ikincisi ise halifeliktir. Havâric ve Şîa’nın teşekkül etmesine neden olan hilâfet, Mürcie’nin de teşekkülüne sebep olmuştur. Müslümanlar arasında yaşanan hilâfet tartışmaları neticesi halifelik fikri etrafında teşekkül eden Mürcie, ilk dönemlerde bir tarafa çekilen ve kargaşalıklara katılmayan siyasî bir fırka iken daha sonra itikadî bir fırkaya dönüşmüştür. Bu mezhep, başka bir fırkanın kanını akıtmak, bir tarafı hataya diğerini sevaba nisbet edip birinin doğruluğu, diğerinin hatasıyla hükmetmek istememiştir. Ona göre Mürcie’nin “küfür ile itaat fayda vermediği gibi, iman ile günah da zarar vermez” anlayışı her günahkar Müslümanı ümitlendirmiştir. Mürcie; Hâricîlerin Hz. Ali ile Hz. Osman’ı ve hakeme razı olanları tekfir etmeleri, Şîilerin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman’ı ve onlara yardım edenleri küfürle suçlamaları, Havâric ve Şîilerin Emevîleri kafir sayarak onlara lanet okumaları, Emevîlerin ise bu iki fırka ile savaşarak onları batıl olarak görmeleri sonucunda teşekkül etmiştir. Her fırkanın kendisinin hak yolda olduğunu kabul edip kendisi dışındaki fırkaları tanımadığı bir dönemde Mürcie, bütün fırkalarla dost olmak ve İslâm topluluğunun birliğini sağlamak üzere ortaya çıkmış, Emevî ailesinin yönetimini meşru görerek onları desteklemiştir.

76

⁷² Demircan, *Ahmed Emîn (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)*, 114.

⁷³ Ziyauddin Rayyis, *İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 72.

⁷⁴ Mürcie kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 28-39.

⁷⁵ Mürcie’nin doğuşu hakkında geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 41-64.

⁷⁶ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 398-400.

Ahmed Emîn, Hz. Peygamber'in hadisini delil göstererek Mürcie'nin ilk nüvesinin Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Abdullah b. Ömer ve İmrân b. Husayn (ö. 52/672) gibi sahabeler arasında oluştuğuna inanmaktadır. Delil gösterdiği hadisi de şu şekilde nakletmiştir: "Yakında kargaşalık olur. Bu kargaşalıklara karışmadan evinde kalan gidip karışandan, karışan da kargaşalıkları çıkarmaya çalışandan hayırlıdır. Haberinizi olsun ki bu tür fitnelerle karşılaşsanız, develeri bulunanlar develerinin başına, koyunu olanlar koyunlarının yanına, arazisi olanlar topralarının işine gitsinler." dedi. Birisi: "Ey Allah'ın Rasulü! devesi, koyunu, toprağı bulunmayanlar ne yapsınlar?" diye sorduğunda Hz. Peygamber: "Kılıcının ağzını taş ile parçaladıktan sonra kurtulabilirse kurtulmaya gayret etsin." diye mukabelede bulundu."⁷⁷

Müslümanlar birbirleri ile savaştıklarında savaflara katılmamak fikir ve zihniyeti Mürcie mezhebinin temelini oluşturur. Bu tarz fikirde olanlar bir fırka şeklinde Hâricîler ile Şiîler zuhur ettikten sonra onlara tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hâricîler ile Şiîlerin tekfirli yaklaşımı ve kendilerinden başkalarını kafir saymaları neticesi Mürcie, iman ile küfür, kavramlarını yeniden tanımlar. Ahmed Emîn'e göre Mürcie'nin çoğunun kabul ettiği iman tanımı şu şekildedir: "İman; Allah ve resulüne inanmak, farzları yerine getirip haramdan sakınmaktır." O, bazı Mürcie'nin iman tanımında daha ileri giderek şöyle söylediklerini belirtir: "İman, kalple inanmaktır. Bir kimse dili ile kafir olduğunu söyler, putlara tapar, Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa devam eder, haç'a tapar ve İslâm ülkelerinde teslis yaparak ölürse yine mü'mindir. Allah katında kâmil bir mü'mindir, Allah'ın dostudur, cennet ehliendir."⁷⁸ Ahmed Emîn Mürcie'nin imanı; "Sadece kalple tasdik, Allah ve resulüne inanmaktır ve zahiri olan amel-ler imandan bir cüz değildir." şeklindeki tanımını siyasî fikirlerine uygun olarak değerlendirmektedir. Çünkü onlar imanun yerinin kalp olduğu, kalbi de Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği inancından hareketle Emevîlerin, Hâricîlerin ve Şiîlerin küfrüne hatta Yahudi ve Hıristiyanlardan Ahtal (ö. 92/710-11)⁷⁹ gibiler dahi kesin olarak kafir olduklarına hükmetmemişlerdir. Ah-

⁷⁷ Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Mslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, (Kahire: Dâru İhyâi'l-Arabiyye, 1991), "Fiten" 13, hadis no: 2887; Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût vdğ., (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Fiten" 2, hadis no: 4262.

⁷⁸ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 401.

⁷⁹ Emevî devri Hıristiyan Arap şairlerinden biridir. Ahtal hakkında bkz: Azmi Yüksel, "Ahtal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 183-184.

met Emîn'e göre onların bu şekilde inanmaları herkesle barış içinde yaşamaya sevketmiştir.⁸⁰

Ahmed Emîn, Emevî şairlerinden ve aynı zamanda Mürcie fırkasından olan Sabit Kutna'nın (ö. 110/728) irca hakkında yazdığı kasidenin Mürcie'nin akîdelerini izah hususunda bir vesika olarak görmektedir. O bu kasideyi şu şekilde yorumlamıştır: "Müslüman ne kadar günahkar olursa olsun, Müslüman'a kafir denmez. Günah ne kadar büyük olursa olsun imansızlığı gerektirmez. Nefsi müdafa dışında Müslüman bir kimsenin kanı akıtılmaz. Gerçek bilinmeden Müslümanlar birbirlerini tekfirle suçlarsa bunların ahiretteki durumu Allah'a havale edilir. Hâricîler, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın küfrüne hükmetmekle yanlış yapmışlardır. Çünkü bunlardan her ikisi iman ettikten sonra Allah'a şirk koşmamışlardır. Aralarında sadece fitne çıkmıştır. Bu durum onların imansızlığını gerektirmez. Amellerini takdir edip ona göre mükafatlandırmak Allah'a aittir."⁸¹

2.4. Kaderiye veya Mu'tezile

İnsanlığın düşünce tarihine bakıldığında cebr ve ihtiyar konusunun akılları bir hayli meşgul ettiği görülür. İnsan iradesi hür ve serbest olduğuna göre istediği her şeyi yapabilir veya fiillerini istediği şekle sokabilir mi? Fiillerinde mecbur olup ondan başkasını yapma, gücü dışında mıdır? Bir takım illet ve sebeplere bağlı olup illetler meydana çıktığında malûlün vücut bulması zaruri midir? gibi sorular bütün asırlarda filozofların dikkatini çektiği gibi İslâm alimlerinin de zihnini meşgul etmiş ve bu konuda araştırmalar yapılmıştır. İnsanın cebr ile ihtiyar arasında kaldığında, mecbur mu olduğu yoksa fiilinde etkisinin bulunup bulunmadığını düşünmeye başladığını belirten Ahmed Emîn, Kur'an'da cebrî andıran birçok âyetin ve kader ile ilgili birçok hadislerin bulunduğuna işaret eder.⁸²

İslâm coğrafyasının sınırları genişlemesiyle Müslümanlar, cebr, kaza, kader, insan iradesi, hürriyeti ve fiilleri gibi konularda fikir yürütmeye başladılar. Ahmed Emîn'e göre bu tür konular Müslümanlardan önce Yunan Filozofları, Süryaniler, Zerdüşter ve Hristiyanlar tarafından incelenmiştir. Müslümanlar arasında insanın ihtiyarının olmadığı, kaderle sevk edildiği fikrini ilk gündeme getiren Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) olmuştur. Cebriyye diye isimlendirilen bu fırkanın görüşü ilk zamanlarda Müslümanlar arasında yaygındı. Cebriyye-

⁸⁰ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 401.

⁸¹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 402-403.

⁸² Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 404-407.

ye'ye göre "insanın ihtiyarı, kudreti ve kendi fiillerini yapmada herhangi bir etkisi yoktur. Allah, kulun yapacağı fiilleri önceden takdir etmiştir. O, bundan başkasını yapamaz." Cehm b. Safvân'ın bu tarz görüşleri yanında Allah'ın sıfatlarını inkara yönelik olarak Kur'an'ın mahluk olduğu, onun kıyamet gününde görülemeyeceği, cennet ve cehennemın ebedi olmadığı gibi görüşleri de vardır. O, cebr ve sıfatların nefyi gibi önemli bulduğu görüşleri eleştirmiştir. Ona göre cebr inancı insanı tâat ile ameli terkedip kadere boyun bükmeye terk eder. Cebriye, Allah'ın sıfatlarını ispat eden âyetleri tevil etme hususunda aşırı gitmiştir ki, bu gibi teviller Kur'an'a ve onun manalarını anlamaya karşı büyük bir tehlikeye arz etmektedir. Ahmed Emîn' göre Cehm b. Safvân'ın bu görüşleri önemli tartışmalara neden olmuştur. Ancak onun ölümü ileri sürdüğü görüşlerinden dolayı değil siyasî bir meseleden kaynaklanmıştır.⁸³

Ahmed Emîn'e göre sonraki dönemlerde Cebriyye fırkasına tepki olarak insanın iradesinde hür ve serbest olduğu, kendi fiillerini kendisi yarattığı fikrini ileri süren Kaderiyye fırkası ortaya çıkmıştır. Kader hakkında ilk defa görüş belirten Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) ile Gaylân ed-Dımeşkî'nin (ö. 120/738) zındıklıkla suçlandığını rivâyetlere dayandıran Ahmed Emîn, Ma'bed el-Cühenî'nin, Cehm b. Safvân'ın zındıklıktan dolayı değil de siyasî nedenlerle öldürüldüğünü düşünmektedir. Ona göre kaza ve kader hakkında ilk görüş belirten kişi İslâm'ı kabul etmiş olan Iraklı bir Hıristiyandır. Ma'bed el-Cühenî ile Gaylân ed-Dımeşkî kaza ve kader fikrini ondan almıştır. Ahmed Emîn'e göre kaza ve kader meselesi ilk dönemlerde hızlı bir şekilde yayılmış ve Müslümanlar arasında şiddetli tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Mu'tezile fırkası da bu görüş etrafında teşekkül etmiştir.⁸⁴

Görüldüğü gibi Ahmed Emîn, Mu'tezile mezhebinin teşekkülünü Kaderiyye ve Cehmiyye mezhebine bağlamaktadır. Yani Mu'tezile mezhebi Kaderiyye ve Cehmiyye mezheplerinden zuhur etmiştir. Genellikle Mu'tezile'ye Kaderiyye denmesi veya Cehmiyye olarak isimlendirilmesi bundan dolayıdır. Çünkü Mu'tezililer, Kaderiyye ve Cehmiyye'nin görüşlerini alarak geliştirmişlerdir. Ancak Ahmed Emîn, Mu'tezile'nin liderlerinden Bişr b. Mu'temir'in (ö. 210/825) Cehmiyye'den hoşlanmadığını belirtir.⁸⁵

Ahmed Emîn'e göre Mu'tezile, ne Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) Hasan Basrî'nin meclisini terk etmesi ne de dinî meseleler etrafında ortaya çıkan görüşlerden dolayı bu isimle isimlendirilmiştir. İ'tizâl

⁸³ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 409-411.

⁸⁴ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 407-409.

⁸⁵ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 411-412.

ismi İslâm'ın ilk günlerinde yaşanan Cemel ve Sıffîn Savaşı'na katılmayan bir zümre için özel bir anlamda kullanılmıştır.⁸⁶ Ona göre Mu'tezile ismi Hasan Basrî'nin medresesinin kuruluşundan yüzyıl kadar önce kullanılmıştır. Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd mensuplarına bu adın verilmesi eski olan bu ismin bir uzantısı şeklindedir. Belli ve kendine mahsus bir boyası ve şekli olan bu ismin Vâsıl'ın bir sütundan diğerine geçmesinden dolayı verilmiş bir ad olduğunu kabul etmek çok zordur. İslâm'ın ilk yıllarında Mu'tezile adı ile anılan bir fırka veya taife, din boyası ile boyanmış bir fikri temsil etmiştir.⁸⁷

Rayyıs'a göre Ahmed Emîn'i bu düşünceye sevk eden neden iki grup arasındaki isim benzerliğidir. İslâm'ın ilk dönemlerinde bir Mu'tezile ismi söz konusudur. Ama bunlar fitneye dalmaktan kaçınan ve iki taraf arasında savaşa katılmayan belirli sayıdaki sahabedir. Bazı kaynaklarda bu sahabe için kullanılan "i'tizal ettiler", "mu'tezil" gibi ifadeler Ahmed Emîn'i yanıltmıştır. Çünkü Ahmed Emîn, iki tarafın da aynı adla anılmış olmasına bakarak birini diğerinin uzantısı gibi yorumlamıştır. Oysa kelime dışında iki Mu'tezile arasında ilke, eylem ve yöntem konusunda bir benzerlik bulunmamaktadır.⁸⁸

Ahmed Emîn, İslâm'ın ilk dönemlerindeki Mu'tezile'nin Vâsıl'ın taraftarlarından olan Mu'tezile arasındaki bir benzerlik ile İlk Mu'tezile'nin İkinci Mu'tezile'ye benzeyen dinî yönlerinin olup olmadığını sorgulamaktadır. Ona göre Vâsıl b. Atâ ile hocası arasında ortaya çıkan ihtilaf, büyük günah işlemiş birisinin kafir mi? yoksa mü'min mi? olduğu fikri etrafında cereyan eden olayın zahirine bakıldığında dinî bir meseleymiş gibi görünse de bu daha çok siyasî meseledir. Çünkü Mu'tezile bu konuda Hâricîlere ve Müricie'ye muhalefet etmiştir.⁸⁹

Görüldüğü gibi o, Cemel ve Sıffîn Savaşı'na katılmayarak onları terk eden ilk Mu'tezile ile Hâricîlerin tekfir, savaş ve kıtal ile ilgili görüşlerini doğru bulmayan ve Müricie'nin müsamaha göstermesini uygun görmeyen ikinci Mu'tezile arasında büyük bir benzerliğin bulunduğu kanaatindedir. İki Mu'tezile'den her ikisi dönemin diğer mezhep ve zümrelerine muhalif bir yol takip etmekten başka esas öğretileri, bir çeşit dinî siyasete dayanır. Ancak ikinci dönem Mu'tezilesi Allah'ın sıfatları, cisim, araz gibi metafizikî bazı dinî konular eklemiştir.⁹⁰

⁸⁶ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 414.

⁸⁷ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 415-416.

⁸⁸ Rayyıs, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, 73.

⁸⁹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 416.

⁹⁰ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 421.

Ona göre Mu'tezile'nin doğuşu siyasî bir temele dayanmaktadır. Dinî Mu'tezile ise Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'e tabi olanlardır. Aslında bunlar düşünce ve fikir sahasında kendilerinden daha önce ortaya çıkmış siyasî ve amelî Mu'tezile'nin bir devamıdır. Siyasî ve amelî Mu'tezile ise Sıffin savaşında ve Cemel vakasında zuhur etmişlerdi. Mu'tezile ismi Vâsıl b. Atâ'nun taraftarlarına, önceki Ehl-i Sünnet hocalarını terk ettikleri ve onlardan ayrıldıklarını gösterdin diye verilmemiştir. Bilâkis bu isim, Müslümanlar arasında meydana gelen çekişmelerden ve adavetlerden uzaklaşanların durumlarını göstermesi için verilmiştir.⁹¹

Ahmed Emîn, Mu'tezile'nin Emevîleri desteklediği, onlara karşı isyan eden, intikam peşinde koşan bir mezhep olmadığı ve Emevîlerin de bunun farkında olup onlara baskı uygulamadığını öne sürmüştür.⁹² Ancak Rayyıs, onun bu düşüncesini tarihi gerçeklere ve olaylara kesinlikle uymayan tutarsız iddialar olarak görmektedir.⁹³

Kısaca Ahmed Emîn, Mu'tezile'nin doğuşunu siyasî temele dayandığını şu ifadeleri ile bir kez daha vurgulamıştır: "Mu'tezile'nin Emevîleri teyitlerinin daha kuvvetli olduğu anlaşılır. Çünkü Emevîlerin hasımlarını tenkit etmelerini ister lehlerinde isterse aleyhlerinde olsun hüküm vermekte akli hâkim kılmaları, asgari olarak, halk arasında şayi olan Hz. Ali'yi takdis etme düşüncesini izale etmekte. Mu'tezile Muaviye ile etbânı da tenkide tâbi tutmuşlar fakat Emevîlerin Mu'tezile'nin bu tenkitlerinin kendileri için faydasının zararından çok olduğu fikrinde oldukları anlaşılmaktadır. En azından bu tenkit Hz. Ali ile Muaviye'yi bir seviyeye koymuştur. Hatta çoğunlukla ölçünün Muaviye tarafı ağır çekmiştir."⁹⁴

Mu'tezile'nin inanç esaslarına da değinen Ahmed Emîn, onların beş temel esası belirlemesinde hadis taraftarlarının ciddi etkisi olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre hadis taraftarları mevzu olduğu halde hadiste geçen hükümlere körü körüne bağlanarak nasları kullanmışlar ancak âyet ve hadislerin bulunmadığı konularda rey ve ictihadda bulunma cesareti gösterememişlerdir. Bu noktada Mu'tezile, hadis taraftarlarının akli bu derece zayıf göstermelerinin tehlikesini gördükten sonra tevhid, adâlet, el-va'd ve'l-vaîd, el-menzile beyne'l-menziletayn ve emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-neh-y-i ani'l-münker gibi beş temel inaç

⁹¹ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 102.

⁹² Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 418.

⁹³ Rayyıs, *İslâm'da Siyasi Düşünce*, 74.

⁹⁴ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 420.

esasını belirlemek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı hadis taraftarları Mu'tezile'yi en ağır bir şekilde eleştirmiş, Mu'tezile de hadis ehline aynı şekilde karşılık vermiştir. Hatta Mu'tezile Kur'an'ın mahluk olduğu fitnesini ihdâs ederek hadis taraftarlarını işkencelere çarptırarak intikamlarını almışlardır.⁹⁵ Ona göre Mu'tezile'nin yıkılışında ve şöhretlerinin kaybolmasında onların sahabeleri sıradanlaştırmaları ve masum olduklarına inanmamaları etkili olmuştur.⁹⁶

Mu'tezile, yaşadığı dönemlerden önce meydana gelen siyasî olaylarla da meşgul olarak bu konuları tartışmışlardır.⁹⁷ Buna bağlı olarak da sahabelerin işlerini incelemeyi, tenkit etmeyi, amelleri ve savaşları hakkında hüküm vermeyi caiz görmüşlerdir. Ahmed Emîn'e göre bu konuda en ileri gidenler, önceleri Şîiler iken sonradan Mu'tezile mezhebini benimseyenler olmuştur.⁹⁸

Ona göre Yunan felsefesinin görüşlerine İslâm rengi veren Mu'tezile, kendi nazariyelerini, cedel ve münakaşalarını teyit hususunda Yunan felsefesini kendi fikir ve düşüncelerinde kullandılar. Dolayısıyla Mu'tezile, Yunan felsefesi ve Yeni Eflatuncu görüşlerden etkilenecek onların düşüncelerini İslâm'a taşıdılar. Felsefeyi kendi fikir ve düşüncesine hizmet ettiren en önemli şahsiyetler; Ebü'l Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), Nazzâm (ö. 231/845) ve Câhız'dır (ö. 255/869).⁹⁹ Ahmed Emîn'e göre Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî, Dehriye ve diğer dinlerde olanlar akîdesi saf olan İslâm'a saldırarak Müslümanlarda birtakım şüpheler uyandırdılar. Emevî saraylarında önemli mevkilere gelen bu insanlar Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın mahlukluğu ve kader meselesini felsefî bir şekilde sokarak İslâm'ın rengine boyadılar.¹⁰⁰

Anlaşıldığı üzere bütün bu yaklaşımlar, Mu'tezile'yi hasımlarının silahı ile silahlanmaya sevketmiştir. Mu'tezile bunlarla şiddetle mücadele edip çekişmiş, Cebriyecilerin saldırılarını ve Allah'ı inkar edenlerin fikirlerini reddetmiştir. Bu hususta Ahmed Emîn, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ hakkında şunları nakleder: "Vâsıl; koyu Şîilerin, dinden uzaklaşan Havâric'in, Zındıkların, Dehriye, Mürcie, ve diğer muhaliflerin fikir ve sözlerini en iyi bilen bir kişi-

⁹⁵ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 424.

⁹⁶ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 428.

⁹⁷ Mu'tezile'nin siyasî meselelere dair olan fikirlerinden bazıları için bkz. *Fecrû'l-İslâm*, 425.

⁹⁸ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 425.

⁹⁹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 207,425.

¹⁰⁰ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 426.

dir. Vâsıl, bunların fikirlerine vâkıf olduktan sonra fasih bir dil ile onların fikirlerini reddetmiştir.”¹⁰¹

Kısacası Ahmed Emîn’e göre tarih, edebiyat ve mezhep kitaplarına bakıldığında Emevîler zamanında Havâric, Şîa, Mürcie ve Mu’tezile gibi mezhep mensupları arasında şiddetli münakaşaları görmek mümkündür. İslâm mezhepleri ve din boyası ile boyanmış siyasî fikirler arasındaki münakaşalar, büyük bir mikyasta olmuştur. Bu hareketin ilme, siyasete ve edebiyata önemli etkileri olmuştur. Havâric, Şîa, Mürcie ve Mu’tezile gibi fırkalar Fars, Rum, Süryanî, Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî ve putperest ile başka mezheplere mensup çeşitli fikir ve kültür sahiplerinin tesirleri sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁰²

3. SONUÇ

Müslümanlar arasında ilk ortaya çıkan en şiddetli ihtilaf hilâfet tartışmasıyla olmuştur. Çünkü bu hususta herhangi bir nas bulunmamaktadır. Hilâfet konusunda Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflar sonucu Havâric, Şîa ve Mürcie gibi büyük fırkalar teşekkül etmiştir.

Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm* isimli eserinde İslâmî ilimlerdeki ilerlemeleri, meydana gelen münakaşaları, öne çıkan şahsiyetleri, siyasî tesirleri ve buna benzer bir çok konuyu ele alır. Bu konularla ilgili görüşlerini âyet, hadis ve tarihi olaylara yer vererek dile getirir. Mezhepleşmelerden bahseder. Buna bağlı olarak da Mu’tezile, Şîa, Havâric, Mürcie ve Kaderiyye’nin ortaya çıkışlarını, liderlerini ve görüşlerini detaylı olarak anlatır. İslâm tarihinde ortaya çıkan fikirler, mezhepler, edebiyat ve diğer ilimlerin sadece Arap aklının ürünü olmadığını belirtir. İslâm düşüncesini Fars, Yunan, Hint ve Arap toplumları etkilediği gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinî kültür ve medeniyetleri de etkilemiştir. Dolayısıyla İslâm medeniyeti, Müslümanların diğer milletlerle münasebetleri sonucunda meydana gelen bir karışımdan oluşmuştur.

Ahmed Emîn mezheplerle ilgili görüşlerini belirlerken Eş’arî, Şehristânî, Bağdâdî ve İbn Hazm gibi klasik mezhepler tarihçilerinin eserleri ile Wellhausen, Goldziher, Dozy ve Browne gibi Batılı müsteşriklerin kaynaklarına başvurmuştur. Bununla birlikte müsteşriklerle birçok görüşü paylaşırsa da temel konularda onlardan ayrıldığı söylenebilir.

¹⁰¹ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 426.

¹⁰² Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 430.

Ahmed Emîn'in görüşlerini aynen benimseyenlerle birlikte aşırı derecede karşı çıkıp eleştirenler de sözkonusudur. Mesela onun Şîa, Mürcie ve Mu'tezile ile ilgili bazı görüşleri tenkit edilmiştir. Onun mezheplerle ilgili bazı görüşlerinin yeni ve ilk elden değerlendirmelerden daha ziyade Ehl-i Sünnet dışında kalan ve İslâm âlimlerinin "Ehl-i Bid'at" şeklinde isimlendirdiği Şîa, Havâric ve Mu'tezile gibi itikâdî mezheplerin savundukları görüşlerle uyumlu olduğu görülmüştür.

4. KAYNAKÇA

- Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh. *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*. çev. Ahmed Sedaroğlu, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Âşıkkutlu, Emîn. "Cerh ve Ta'til". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bağdâdî, Abdu'l Kâhir b. Muhammed. *el-Fark Beyne'l Fırak*. Lübnan: Dâru'l-Kütü'l-İlmiyye, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-Sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999.
- Demircan, Adnan. "Ahmed Emîn (Hayatı, Eserleri ve Bazı Görüşleri)". *Doğu Araştırmaları: Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, (2008/1), 99-114.
- Dixon, Abd al-Ameer 'Abd. "Emevî Dönemi Haricî İsyanları". çev. Hüseyin Doğan, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7/1, (2014), 155-188.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût vdğ., Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.
- El-Fâhûrî, Hannâ. *El-Câmi 'fi Târîhi'l-Edebi'l- Arabî el-EdEbû'l-Hadîs*. Beyrut, 1986.
- Eş'ârî, İmam Ebû'l Hasan Ali b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. thk. Na'im Hüseyin Zerûzuru, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009.
- Fettah, İrfan Abdülhamid. "Nusayriyye". çev. Avni İlhan, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (1995), 329-361.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî, İslâm Mezhepleri*. Selçuk Yayınları, Ankara 1991.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/133-134, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fuat Sezgin. *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitabiyat, 2000.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. "İslam'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureysiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1, (1979), 121-213.

- Hilal Görgün. "Mustafa es-Sibâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31/357-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîdb. Hazm. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Seyyid Ahmed Ali, Mısır: el-Mektebetü't-Tevfik, trz.
- İrfan Abdülhamid. *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. trc. Mustafa Saim Yeprem, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- İrfan Abdülmahid. *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. trc. Mustafa Saim Yeprem, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Karabela, Nevin. "Hayâtî Adlı Eserine Göre Ahmed Emîn". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (2003), 125-138.
- Kehhâle, 'Umar Rızâ. *Mu 'cemu'l-Mu'ellifin*. Beyrût, 1993.
- Kılıç, Hulusi, "Ahmed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1989,
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Sakîfetü Benî Sâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru Kurtuba, 1430/2009.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâki, Kahire: Dâru İhyâi'l-Arabiyye, 1991.
- Onat, Hasan, *İslam Mezhepleri Tarihi (el kitabı)*. Edt: Hasan Ona-Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Öz, Betül, *Ahmed Emîn'in Hadise Bakışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Özkan, Mustafa. "Fecrü'l İslâm", *Usûl İslâm Araştırmaları*, 20/2, (2013), 202-206.
- Rayyıs, M. Ziyaeddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış, İstanbul: Nehir yayınları, 1995.
- Rıza, Muzaffer, *Şîa İnançları*. çev. Abdalbaki Gölpinarlı, 2. Basım, Ahl-ul Beyt Mescidler ve Kültür Federasyonu, Duisburg/Germany 1992.
- Şehristânî, Ebû'l Feth Muhammed b. Abdulkarim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Emir Ali Fehnâ ile Ali Hasan Fâur, Lübnan: Dâru'l Marife, 2008.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1988.
- Yüksel, Azmi. "Ahtal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/183-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi li Esheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'mirîn ve'l-Mustesrikîn*. Beyrût, 1995.